

**НОВІ
ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК
КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ
В УКРАЇНІ**

ВИПУСК
33

Ніжин-2024

Ніжинський краєзнавчий музей імені Івана Спаського
Національний заповідник «Глухів»
Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України
Історико-культурна асоціація «Україна–Туреччина»

**НОВІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
ПАМ'ЯТОК
КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ
В УКРАЇНІ**

**Збірник
наукових статей**

Присвячується захисникам України,
гідним нащадкам
славного козацького роду

Випуск 33

Ніжин – 2024

Рекомендовано до друку
Вченою радою
Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського
(протокол № 2 від 27 червня 2024 р.)
Вченою радою
Національного заповідника «Глухів»
(протокол № 3 від 18 липня 2024 р.)

Редакційна колегія:
Титова О.М. (голова), Біляєва С.О., Виногородська Л.І.,
Гоменюк В.М., Горькова А.О., Зозуля С.Ю.,
Жукова С.П., Ніка О.І., Мошик І.В.

Відповідальний за випуск:
Зозуля С.Ю.

Нові

Н 73 дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / Титова О.М. (гол.), Біляєва С.О., Виногородська Л.І. [та ін.] ; Ніжинськ. краєзнавч. музей ім. І. Спаського, Нац. заповідник «Глухів», Ін-т мовознав. ім. О. Потебні НАН України, Істор.-культ. ас-ція «Україна-Туреччина». Вип. 33. Ніжин : Видавець П.П. Лисенко М. М. 2024. 332 с.
ISBN 978-617-640-649-5

У черговому випуску продовжуваного видання «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» вміщено матеріали, які апробовані під час роботи однойменної щорічної науково-практичної конференції та присвячені результатам досліджень останніх років з української історії й мовознавства ранньомодерної доби.

Збірник розрахований як на спеціалістів – істориків, пам'яткознавців, археологів, мовознавців, так і на широкий загал читачів, поціновувачів історії й старожитностей козацької доби в Україні.

З М І С Т

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Мазурик Юрій (Луцьк) Городище доби пізнього середньовіччя в селі Цегів на Волині....	7
Прядко Олександр (Переяслав) Оборонний двір Чехівської волості на р. Золотоношка	14
Щербань Анатолій (Харків) Різьблені ранньомодерні сволоки півночі України	21
Титова Олена (Київ) Тема поховальних пам'яток українського козацтва на сторінках збірки наукових статей «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні»	29
Векленко Віктор, Маріна Зоя, Ромашко Олександра (Дніпро) Українські жіночі та чоловічі хрести XVII – XIX ст.: в пошуках архетипів	38
Векленко Віктор, Маріна Зоя (Дніпро) До питання про визначення одного з різновидів різьблених кістяних хрестів	48
Векленко Віктор, Виборний Володимир, Ромашко Олександра (Дніпро) Культові знахідки з території Переяславщини в фондах Громадського історико-етнографічного ставрографічного Музею Хреста	58
Векленко Віктор (Дніпро) «Рясні» хрести Лівобережної України.....	69
Векленко Віктор, Ромашко Олександра (Дніпро) У пошуках «зіньківських» хрестів	77
Векленко Віктор, Горішній Максим, Маріна Зоя, Ромашко Олександра (Дніпро) Знахідки хрестів із території колишнього Хорольського району Полтавської області в фондах Громадського історико- етнографічного ставрографічного Музею Хреста	87
Векленко Віктор, Виборний Володимир, Маріна Зоя, Ромашко Олександра (Дніпро) Натільні та нагрудні хрести з території лівобережної частини	

Черкаської області у фондах Громадського історико-етнографічного ставрографічного Музею Хреста.....97

Горішний Максим (Дніпро)

До питання про спосіб використання одного з різновидів намістових хрестів 116

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ПІЗЬНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Ластовський Валерій (Київ)

Остафій Дашкович: від заповіту до старостування..... 119

Пришляк Володимир (Луцьк)

Григорій Гуляницький: два документи полковника ніжинського і всього Сіверу Війська Запорозького з архіву Краківської академії 122

Моціяка Петро (Ніжин)

Заповіт Петра Петровича Скоропадського.
Чи справді його?..... 134

Shyshka Yevhen (Mäntsälä, Suomi)

Settlement of the Donetsk steppes: who founded the village of Mykolaivka, Popasnyansky district, Luhansk region?..... 138

Чередниченко Михайло (Запоріжжя)

Промисли в житті прикордонного населення Київського воєводства та їх роль у формуванні українського козацтва в XVI столітті..... 144

Капуста Андрій (Микулинці)

«...хто з героїчною відвагою прорвався крізь ворожі ряди...»
(епізод оборони Микулинецького замку в 1675 р.)..... 156

Хоменко Павло (Немішаєве)

Українське козацтво та селянство в умовах російсько-польського протистояння 60–80-х рр. XVIII ст. 164

Травкіна Ольга (Чернігів)

Козацька старшина і чудотворні ікони Чернігово-Сіверщини 173

Жуковський Мирослав (Нікополь) Нова або Підпільненська Січ (до 390-річчя заснування останньої столиці Української Козацької Держави)	182
Харлан Олександр (Дніпро) Нехворощанський монастир: результати новітніх досліджень	200
Попельницька Олена (Київ) Церква Різдва Іоанна Предтечі на Київському Подолі у XVII – першій третині XX століття.....	211
Юсова Олена (Ромни) Покровська церква кошового Калнишевського в Ромнах.....	217
Степанова Олена, Нижник Людмила (Чернігів) Парафіяни П'ятницької церкви XIX–XX ст. Родина О.А. Тищинського	223
Сенченко Наталія (Київ) Документальна спадщина Києво-Печерської лаври: перспективи збереження та використання	239
Миколайко Тетяна (Чернігів) Проект пристосування комплексу Троїцького монастиря в Чернігові під туристично-екскурсійний центр за 1970 р. ...	246
Панченко Володимир (Київ) До історії міської геральдики Бишева (за матеріалами Державного архіву Київської області)	258
Дьякова Олена, Путятін Володимир (Харків) Пам'ятники козацьким лідерам у Харкові	263

ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Яцій Василь (Київ) До походження українських антропонімів (на матеріалі «Реєстру Війська Запорозького 1649 року»). XX	268
Приймак Віктор (Котельва) Історіографічні аспекти вивчення Глухова і його округи золотординського періоду та козацької доби (пам'яті В.І.Белашова).....	273

- Якубова Тетяна (Стрий), Матвіїшин Ярослав (Київ)**
Л. Баранович та Г. Сковорода: відлуння християнських
традицій козацької доби в творах (до 350-річчя від року
заснування Новгород-Сіверської друкарні).....282

ТЮРКОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

- Біляєва Світлана (Умань)**
Особливості існування українського населення
Південної України у XVI–XVIII ст.....304
- Тимченко Віктор (Київ)**
Власність жінок Кримського ханства
на прикладі опису майна-заповіту Мігрі Біке
(за Кадіаскерськими дефтерами 1674 р.).....307

ДИСКУСІЇ. ГІПОТЕЗИ

- Сурченко Сергій (Запоріжжя)**
Середньостогівська археологічна культура –
її відкриття, запитання та пропозиції 313
- Рева Лариса (Київ)**
Історія – не низка свят, а фестиваль трагедій 323

Олександр Харлан (Дніпро)
декан Архітектурного факультету ПДАБА,
кандидат архітектури

Нехворощанський монастир: результати новітніх досліджень

В історичних джерелах козацької доби неодноразово зустрічаються згадки про господарські питання, надання привілей, землекористування, млинарство навколо православної обителі, що існувала на теренах Приорілля і пов'язувалася з іменами відомих історичних постатей Запорожжя та Гетьманщини XVIII ст. Це згадки про Нехворощанський Орільський монастир. Однак його історія та місце будівництва не були достатньо з'ясовані і, відповідно, не могло бути розкрито його значення в історичному контексті, зокрема, його архітектурно-містобудівних особливостей для теренів як Гетьманщини, так і Запорожжя.

Перша відома на сьогодні історична довідка про монастир сягає поч. 1760-х рр. [8, с. 921–923]. Її було записано парафіянами в період зростання зацікавленості до історії храмів та монастирів зі слів місцевих мешканців. В рапорті, надісланому 7 березня 1767 р. ігуменом Ігнатієм Максимовичем до Київської духовної консисторії, йшлося про зібрані відомості. Саме з даного джерела відомі уривки найдавнішого періоду виникнення обителі. Проте різні дослідники його трактували по-різному. Вивченням архівних джерел з історії монастиря Запорозького краю у XIX – на поч. XX ст. займалися П.М. Строев (1877) [14, с. 932], Д.І. Яворницький (1888–1908) [23, с. 61–70; 25, с. 1890], Л. Окіншевич (1909) [9, с. 18–29]. Дослідниками кін. XIX ст. було виявлено та введено до наукового обігу низку архівних джерел; унікальні історичні предмети з храмів колишнього монастиря експонувалися на Тринадцятому археологічному з'їзді в Катеринославі.

У др. пол. XX ст. джерела про колишній запорозький монастир досліджував архітектор В. О. Ленченко [5, с. 28–30; 6, с. 285–290]. На основі виявлених і раніше відомих джерел ним було виконано першу реконструкцію зовнішнього вигляду комплексу монастиря на сер. XVIII ст. Проблема розташування місця локалізації колишнього монастиря довгий час цікавила дослідників. Неодноразово місцевість, де існував в давнину комплекс, потрапляла до радіусу дії археологічних експедицій, однак прискіпливої уваги йому не надавалося: в 1965 р. виявленням давніх поселень в даному районі займалася експедиція Дніпропетровського державного університету під керівництвом І. Ф. Ковальнової [4]; в 1970–1971 рр., після того, як в 1969 р. було розпочато першу чергу

будівництва каналу Дніпро – Донбас, археологічна експедиція Дніпро – Донбас під керівництвом Д.Я. Телегіна здійснювала розвідки в околицях згаданого об'єкта [11; 15]. Тоді увага приділялася об'єктам, що потрапляли під руйнування, а монастирище не досліджувалося. Період пізнього середньовіччя не вважався цікавим для археологів.

Влітку 1990 року була проведена наукова експедиція від журналу «Пам'ятки України» – «Запорозька Січ: зруйноване й уціліле». Дослідження здійснювались у двох напрямках: підводними роботами співробітників Центру археології та історії Дніпра керував Г.І. Шаповалов, тоді як вивчення суходолу очолила О.М. Апанович [2, с. 24]. Саме підводні розвідки виявилися найбільш результативними: було знайдено кілька одиниць гончарного посуду та монети XVII–XVIII століть. Скоріше за все, ці знахідки пов'язані з існуванням сотенного містечка Нехвороща. Хоча Г.І. Шаповалов у своєму археологічному звіті припускав, що залишки монастиря розташовані між вцілілими валами [20, с. 30]. Підтвердити чи спростувати цю думку учасники експедиції не встигли через брак часу. Співробітники Полтавського історичного музею та Національного заповідника «Хортиця» проводили підводні дослідження в місці давньої переправи на р. Оріль. Локалізувати місце знаходження залишків споруд їм тоді не вдалося, однак вони констатували, що від Успенського монастиря лишились тільки двометрові вали [3, с. 42; 17, с. 75–78].

Лише у 2000 р. під час роботи археологічної експедиції Дніпропетровського історичного музею під керівництвом Л. М. Чурілової вперше було виконано розвідку на теренах монастирища [16, с. 40–45; 19]. Учасники експедиції В. В. Тітов (керівн. групи) та О. В. Рутковська¹ виконали шурф розміром 1,0×1,0 м, який за описом у звіті було «закладено біля входу до кладовища, в тому місці, де за інформацією місцевих жителів знаходилась якась будівля монастиря» [19, с. 15]. Про якісь детальні висновки з приводу локалізації монастиря чи його складових у звіті не йдеться. Навіть під час роботи останніх років археологічної експедиції Дніпровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького (керівник О.В. Старік²), основною метою якої вказується необхідність локалізації території монастирського комплексу, у висновках поки що немає підтверджень розташування Нехворощанського монастиря Успіння Пресвятої Богородиці саме на досліджуваній території [13, с. 17]. Однак це не відміння потреби подальшого археологічного

¹ На той час працівники дніпропетровського Центру охорони історико-культурної спадщини.

² З 13 вересня 2021 р. археологічна експедиція (керівник – Старік О.В., Кваліфікаційний документ (Відкритий лист) № 193/21 від 06.05.2021 р.; Дозвіл Міністерства культури № 22-099/21 від 12.07.2021 р.) проводила археологічну розвідку на території Нехворощанського монастиря Успіння Пресвятої Богородиці.

дослідження, яке набуває рятувального характеру внаслідок тотального знищення ранньомодерного культурного шару грабіжницькими перекопами, зафіксованими експедицією ще з 2021 р. [12, с. 10].

На основі ретроспективно-географічного аналізу архівних та бібліографічних літературних та картографічних джерел першої половини XVIII – першої половини XX ст., натурних обстежень місцевості вірогідного розташування колишнього монастиря, поетапно нами відстежувались передумови розвитку містобудівної системи населених місць навколо даної території та оточуючих ландшафтів річкової долини р. Оріль [18]. Опрацювання робіт попередників і аналіз історичної картографії дозволили реконструювати картину різночасових містобудівних процесів досліджуваної території, динаміку розвитку планування трьох навколишніх поселень (Нехвороща, Чернече та Гупалівка¹) і локацію самого монастиря.

Характеризуючи Нехворощанський монастир у загальних рисах, дослідники користуються як правило напрацюваннями В. Ленченка; внаслідок браку історичних джерел ніхто не пробує перевірити датування окремих історичних подій з «біографії» обителі і встановити історію створення окремих його складових.

Які ж дати з історії обителі на сьогодні відомі завдяки опублікованим працям? З матеріалів ігумена Ігнатія Максимовича відомо про існування каплиці в 1699 р. – на початку 1700-х рр. на місці, де раніше (див. нижче зазначається відомий вже в 1767 р.) розміщувався монастир. При каплиці тоді постійно мешкав «один з монашествуючої братії». Від старих мешканців походила інформація, що каплицю цю встановили на місці існування монастирської церкви. Трапезна монастирська церква на честь Принесення мощей святителя Миколая, келійні та інші будівлі (окрім великої церкви) спочатку були зведені поруч з містечком Нехвороща «над самою річкою Орілью на острові». Називалася та церква на честь Миколая. Після 1711 р. (через кілька років після «шведської баталії») через підтоплення вище вказані будівлі було перенесено за ігуменства Феодосія Нестеровича до старої каплиці, на місце першого монастиря. Внаслідок кількох нападів татар на обитель, монастир залишався пустим, і всі давні записи не збереглися. Відомо, що положення цього старого монастиря було на низькому піщаному місці, яке під час повені навколо заливалося водою. Монастир розміщувався над самим озером з назвою Святе, що знаходилося поруч з Орілью і наповнювалося водою під час повеней. Відстань через річку

---

¹ Село Нехвороща Нехворощанської сільської об'єднаної територіальної громади Полтавського району Полтавської області, села Чернеччина та Гупалівка Чернеччинської сільської об'єднаної територіальної громади Новомосковського району Дніпропетровської обл.

до містечка Нехвороща через згадане озеро по прямій лінії у пів версти, а з лівого боку ліс монастирський, що зветься Рідкодуб і за ним слобідка монастирська [8, с. 921–923].

Як бачимо, точну дату виникнення Нехворощанського монастиря найдавніше джерело не вказує. Однак з нього стає зрозумілим, що *існування монастирського комплексу має три історичні етапи в двох різних локаціях!* Вперше спробуємо оприлюднити характеристики історичних етапів і місць розташування монастирського комплексу.

За часом *перший етап* дослідники пов'язують з др. пол. XVII ст. у період виникнення містечка Нехвороща. *Другий етап* відомий вже з 1699 р. до 1711 р. на острові поруч з м. Нехворощею. *Третій етап* починається після 1711 р. на старому місці до самого закриття монастиря наприкінці XVIII ст.

Вивчаючи праці попередників, спробуємо прив'язати всі відомі на сьогодні тлумачення щодо історії обителі до певного часу, однак з різними локаціями місця розташування. Наприклад, більшість дослідників згадують надання привілеїв гетьманом І. Скоропадським у 1709 р. ігумену монастиря Феодосію Нестеровичу. Вкрай важливо розуміти, що в цей час монастир існує в іншому місці. Важливо з'ясувати, яку локацію він займав тоді, оскільки територіально ми маємо прикордонну територію між Гетьманщиною та Запорожжям (не дивлячись на думку Генеральної військової канцелярії, в уявленнях запорожців межею була р. Оріль). Де розташовується обитель? На теренах Гетьманщини чи Запорожжя? Які ж терени з привілеями на володіння млинами, озерами, луками, лісами на Орелі було надано? З якого боку річки, якого підпорядкування?

Про *перший етап* Нехворощанського монастиря інформації бракує. Історик О. Шкрібітько схиляється до думки про заснування монастиря разом із містечком Нехворощею, вказуючи дату першої згадки про нього (1676 р.), однак без посилання на джерело [21; 22, с. 156–162]. Відомо, що монастир розташовувався на березі озера Святого на території, яку пізніше було вдруге використано для створення комплексу останнього монастиря третього етапу існування. Знаходимо повідомлення від 1 (11) лютого 1696 р. про те, що частиною об'єднаного війська (без білгородських угруповань) татари досягли Нехворощі, щоб поплатитися за розорення Кизикирмену та інших міст Кримського ханства. Містечко їм взяти не вдалося¹, «тільки фольварки і монастир тамошній новозбудований Святого Спаса (Спаський) спаливши повернули до Криму»

¹ Цікава інформація щодо стратегічного становища поселення Нехвороща. На даному етапі можна припускати про вигідне розташування і відпрацьовану організацію оборони. Вкрай важливим вважаємо дослідження історичних етапів формування планувальної структури даного населеного пункту.

[1, с. 368–369]. Виходить, на першому етапі існування обителі тут розміщувалася соборна церква на честь Святого Спаса. На першому етапі існування монастир Нехворощанський Спаський. Про інші окремі будівлі інформації не виявлено. На місці спаленої церкви Святого Спаса в 1699 р. вже стояла каплиця, коли саме її було встановлено – невідомо.

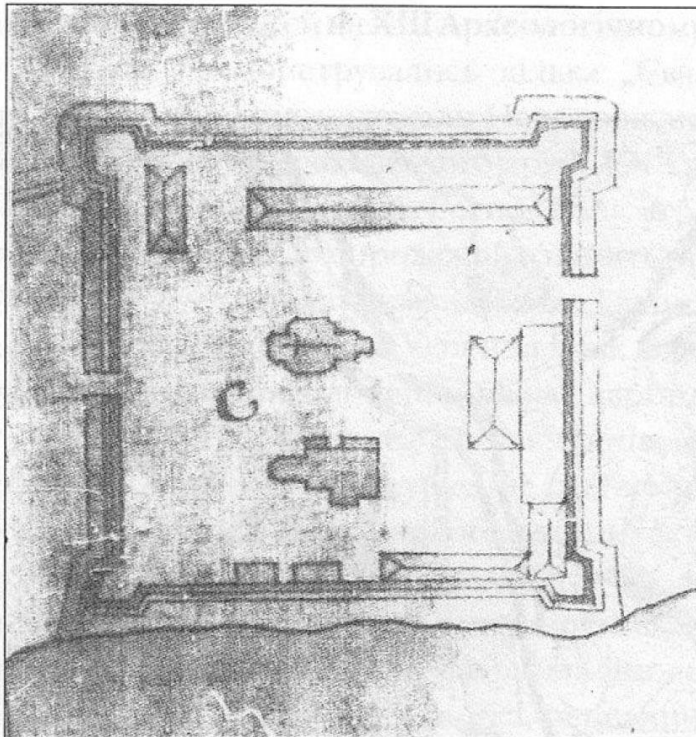
Другий етап існування монастиря пов'язаний з островом на р. Оріль поруч з Нехворощею. У більшості дослідників, починаючи з В. Ленченка, з невідомих причин бачимо згадку про перенесення церкви з острова поблизу Царичанки [7, с. 380–381; 10, с. 404–405]. Важко сказати, яким чином замість Нехворощі з'являється Царичанка. Можна лише припустити, що в якихось опрацьованих, але нам невідомих джерелах, мова йшла про назву населеного пункту Алексопіль, яку мали як Нехвороща (Алексопіль I), так і Царичанка (Алексопіль II). Хоча в «Полтавських єпархіальних відомостях» за 1891 р., на які посилався В. Ленченко, вказується саме острів на р. Оріль поблизу Нехворощі. Відомо про існування тут в 1699 році храму на честь Святого Миколая, келійних та інших споруд. Рік будівництва даного комплексу на острові слід з'ясувати. Нехворощанський Миколаївський монастир на даному місці знаходився до 1711 року, коли було перенесено вище зазначені будівлі після повені на місце розташування першого монастиря, спаленого татарами. Вкрай важливим є з'ясування місця розташування монастирського ансамблю на острові поблизу Нехворощі.

Більшість відомих на сьогодні історичних подій пов'язані з *третьім етапом* існування монастирського комплексу. Після 1711 р. починається формування архітектурного ансамблю на старому місці, на березі Святого озера. До існуючої на монастирищі каплиці перенесено церкву з острова (знаходився поруч з Нехворощею), келійні і різні будівлі. Перенесена церква – трапезна церква, освячена на честь Принесення мощів святителя Миколая. Слід з'ясувати, коли зведено монастирську соборну Успенську церкву. Окремі вищезгадані дослідники вказують про її перенесення з-під Царичанки [7, с. 380–381]. За інформацією різних публікацій, на теренах Нехворощанського Успенського монастиря існували шпиталь, будинок настоятеля, цвинтар, на якому було поховано Павла Козелецького (кошовий отаман 1747 р.). З третім історичним етапом можна пов'язати період створення в поорільських землях цілої системи оборонних споруд, в тому числі і надійного укріплення Нехворощанського монастиря. Під час військових подій 1735–1739 рр. монастир було укріплено «земляними валами бастионних абрисів, ровами, рогатками, палісадовими огорожами», а його територія за «формою наближалася до квадрата (розміри 50×50 сажнів (106,7×106,7 м) наводить в своїх публікаціях В. Ленченко)» [5, с. 28–30]. На жаль, в них більшість

матеріалів та даних дослідник не підкріплює посиланнями. Це ж стосується і опублікованого фрагмента плану містечка Нехвороща 1740 р. (РДВІА), за яким він реконструював зовнішній вигляд монастиря в сер. XVIII ст. (Рис. 1) [6, с. 290]. Вкрай важливо розуміти, з яких джерел дослідник взяв перелік складових монастиря і особливості окремих складових (наявність цвинтаря, відсутність дзвіниці), архітектурні особливості храмових споруд (трибанна соборна церква).

Виявлення трьох періодів в історії існування ансамблю Нехворощанського монастиря має важливе значення для розуміння загальної картини різночасових містобудівних процесів розвитку теренів навколо колишньої обителі. Задля розуміння виявлених історичних етапів, закономірностей становлення і розвитку планувальної структури монастиря (монастирів) та трьох поселень по обидва береги річки Орелі вкрай важливим є з'ясування місць розташування монастирських комплексів у зазначені вище періоди.

Цікавим на нашу думку джерелом є мапа др. пол. XVIII ст. італійця Річчі Заноні [26, с. 54–56], на фрагменті якої (Рис. 2) в місці розташування Нехворощанського монастиря на березі Орелі вказано дві локації з позначкою монастир [Karta Granic Polski, u Rossyi, Zawieraiąca Część Południową Ukrainy, u Przeciąg Dniepru, Zacząwszy od Kiiowa, aż do Samary]. На лівому «татарському» (запорозькому) березі з умовним позначенням храму та написом «Monastyr Nechworoczenskoj» та на правому «російському» (гетьманському) з умовним позначенням каплиці-храму (?) та написом «М.», на північний захід від лівобережного монастиря. Для пошуку локації ймовірного розташування позначених на мапі Річчі Заноні монастирів спробуємо залучити картографічні

вому «російському» (гетьманському) з умовним позначенням каплиці-храму (?) та написом «М.», на північний захід від лівобережного монастиря. Для пошуку локації ймовірного розташування позначених на мапі Річчі Заноні монастирів спробуємо залучити картографічні

Рис. 1. Фрагмент плану містечка Нехвороща 1740 р. (РДВІА) із зображенням плану Нехворощанського монастиря [6, с. 290]

джерела XVIII–XX ст., які допоможуть уточнити втрачену містобудівну ситуацію і природний ландшафт до часу появи каналу Дніпро – Донбас.

Низка картографічних джерел доводить, що місцевість поорілля навколо Нехворощі мала доволі виразні особливості, які можна реконструювати і доволі точно визначити (картографія 1740, 1821, 1878, 1927, 1930 рр.). Місцевість між лівим берегом р. Оріль та каналом Дніпро – Донбас насичена старицями, заболоченими озерами та заливними луками. Територія колишнього монастирського комплексу доволі точно локалізується на південно-східному боці V-подібної за формою стариці на місці наявних насипів валів (до 3 м заввишки). Єдина подібна за формою стариця з позначкою монастиря на південно-східному березі зображена на плані містечка Нехвороща 1740 р. (РДВІА, ф. 349, оп. 19, № 4413), опублікованій В. Ленченком у 2008 р. [6, с. 289]. Монастир, як і сучасні залишки, показаний на перешийку між V-подібною старицею (на низці мап саме це Святе озеро) та значно меншим за розміром озерцем з північного сходу. Єдина відмінність у тому, що на мапі 1740 р. монастир має близьку до квадрату форму, а сучасні решки з валами мають прямокутну видовжену форму. З урахуванням вивчених джерел

Рис. 2. Фрагмент карти Річчі Заноні кін. XVIII ст. «Karta Granic Polski, u Rossyi, Zawierająca Część Południową Ukrainy, u Przeciąg Dniepru, Zaczawszy od Kiiowa, aż do Samary», де добре видно дві локації з позначкою монастир (на лівому і на правому березі р. Оріль)

та натурних спостережень пропонуємо своє пояснення щодо особливостей форми насипів. Враховуючи особливості первинної конфігурації фортифікацій Нехворощанського монастиря, слід зазначити, що вже у 1740 р. західний бастіон монастирського укріплення було розмито водою Святого озера (що відображено на низці планів 1740 р.). Західний кут існуючих решток монастирища за зовнішнім виглядом і станом збереженості цілком відповідає західному бастіону сер. XVIII ст. Тож прив'язку задля визначення первинного (близького до квадрату) плану монастиря слід робити саме до південно-західної частини існуючого монастирища з прив'язкою до західного та південного бастіонів. Видовжена (прямокутна) форма плану відома вже на мапі Генерального межування (Генеральний план Новомосковського повіту виконаний на поч. XIX ст.), виникла вже після 1775 р., і, на нашу думку, походить до існування тут Катеринославського духовного правління в 1780 р., оскільки в 1786 р. монастир ліквідується, а такі глобальні земляні роботи навряд чи мали б вже сенс. Хоча низка джерел вказує про існування монастиря до 1799 р., коли соборну Успенську церкву було перенесено до с. Чернеччини. Наприклад, Д. Яворницький, досліджуючи синодник монастиря, припускав, що його засновано 1714 р. і спочатку навіть вказував, що існування обителі тривало до 1799 р. Першим ігуменом він називав Паісія Монковського [24, с. 103].

Вказана локація стосується 1-го і 3-го етапів існування Нехворощанського монастиря. Дана місцевість знаходиться на лівому березі річки Оріль в адміністративних межах Чернеччинської сільської об'єднаної територіальної громади Новомосковського району сучасної Дніпропетровської області. Досліджуваний об'єкт розташований на відстані близько 1,5 км на північний захід від північно-західної околиці та близько 3 км від сучасного центру с. Чернеччина. Від досліджуваного об'єкта (монастирища) 1,1 км по прямій на північний захід до сучасного центру с. Нехвороща Нехворощанської сільської об'єднаної територіальної громади Полтавського району Полтавської області.

Стосовно другої локації 2-го етапу існування Нехворощанського монастиря, пам'ятаючи про позначки на карті Річчі Заноні, звертаємо увагу на вище згадану мапу 1740 р. [6, с. 289]. Для кращого розуміння місць локацій нами виконано суміщення кількох картографій (Рис. 3). Найбільш ранні квартали (1740 р.) Нехворощі (позначено цифрою 4) серед реконструйованого первинного ландшафту (суміщено вигини річкового русла, озера, лимани до будівництва каналу Дніпро – Донбас), історичних шляхів, які пов'язували сусідні населені пункти. Нанесено трасувальний напрямок фрагмента Української укріпленої лінії, будівництво якої суттєво враховувало рельєф місцевості і масштабні гідро

меліоративні роботи. Вкрай цікавою є первинна гідрографія правого берега р. Оріль, поруч з давніми кварталами Нехворощі, яка після будівництва укріпленої лінії почала суттєво змінюватися, а на сьогодні змінилася до невпізнання. По-перше, добре видно, що найдавніші квартали Нехворощі знаходилися на значному за розмірами острові (слід згадати стратегічне місце розташування поселення в 1696 р., коли його не змогли захопити татари), утвореному р. Нехворощею (під цифрою 5) та її відгалуженнями. По-друге, бачимо другий великий острів (під цифрою 3) на південний захід від острова, на якому найдавніші квартали Нехворощі, де позначено трапецієвидне укріплення з сакральним об'єктом у середині (під цифрою 2). На нашу думку, саме це локація другого етапу існування Нехворощанського монастиря. На період 1740 р. всі старі споруди (церква Святого Миколая, келії та інші) було вже перенесено на стару локацію (під цифрою 1), однак на освяченому місці

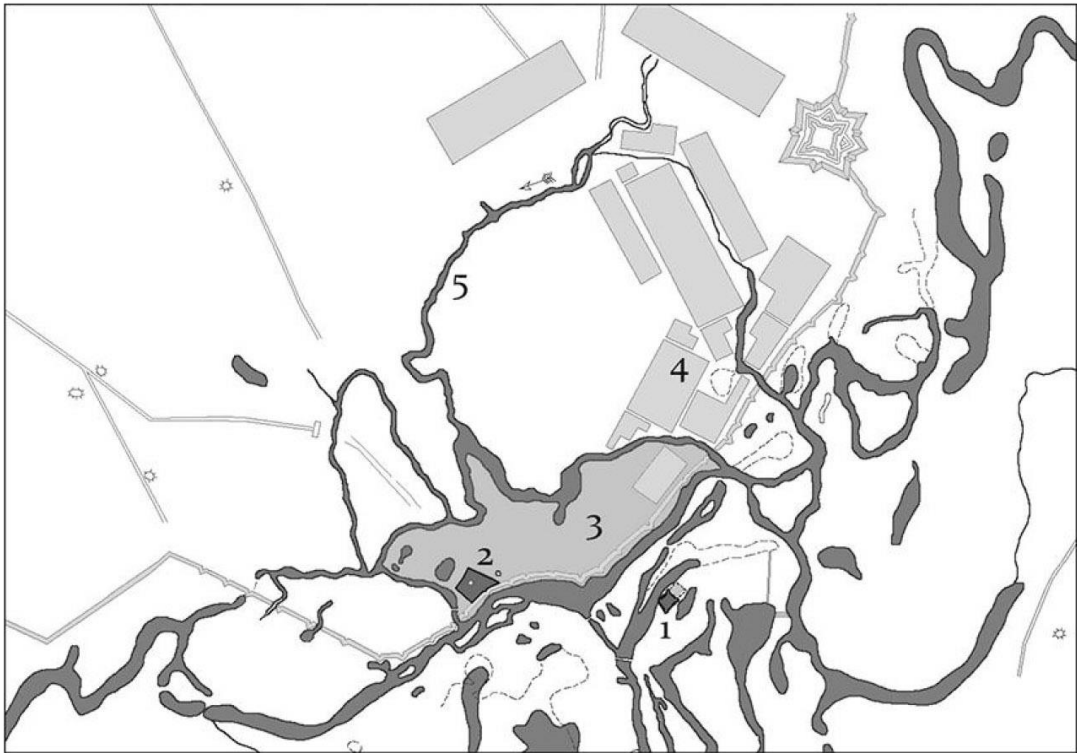

Рис. 3. Карта історичного ландшафту місцевості долини р. Оріль (кін. XVIII ст.) в околицях Нехворощанського монастиря з первинною конфігурацією меандрів річок Оріль та Нехвороща з притоками, озерами, лиманами, з давніми кварталами м. Нехворощі, напрямками давніх шляхів та трасувальним напрямком Української укріпленої лінії. Цифрами позначено: 1 – Нехворощанський монастир 1-го та 3-го етапів існування; 2 – Нехворощанський монастир 2-го етапу існування; 3 – Острів поблизу м. Нехвороща, на якому розташовувався монастир 2-го етапу існування; 4 – давні квартали містечка Нехвороща, які розміщувалися на острові ще в 1740 р.; 5 – русло річки Нехворощі – правобережної притоки р. Оріль на 1740 р.

позначена каплиця-храм і низка споруд навколо укріплених валом. Аналіз пізніших картографічних джерел доводить, що відомі на сьогодні храмові споруди, збудовані на теренах м. Нехворощі у XIX ст., знаходились в інших місцях (поза межами позначених укріплень). Незважаючи на те, що територія острова поруч з Нехворощею з монастирем була захищена Українською укріпленою лінією, чомусь вирішили укріпити додатково територію обителі. Локація 2-го етапу існування Нехворощанського монастиря знаходиться на правому березі р. Оріль в адміністративних межах Нехворощанської сільської об'єднаної територіальної громади Полтавського району Полтавської області. Виявлений об'єкт (Нехворощанський Свято-Миколаївський монастир) локалізується на місці сучасного центру села Нехвороща в місці розташування Нехворощанської ЗОШ та неподалік будівлі сільської ради.

Внаслідок антропогенного чинника протягом XIX–XX ст. відбулися значні зміни довкілля. Після створення каналу Дніпро – Донбас суттєво змінилася гідрографія. Історія виникнення та існування населених пунктів в даній місцевості мало досліджена. На сьогодні актуальним є питання вивчення старого монастирища на лівому березі та можливими є вектори досліджень на правому березі Орїлі. Слід продовжувати пошуки нових джерел та розпочати натурні дослідження вищезгаданих локацій задля перевірки правильності наших бачень.

Питання про часи та місце заснування Нехворощанського монастиря потребують ґрунтового вивчення дослідниками Дніпропетровської та Полтавської областей. В нагоді стануть як нововиявлені джерела, так і археологічні дослідження. Проведена робота дозволить поглянути на існуючу історію обителі під іншим ракурсом і зробить можливим відновлення втрачених на сьогодні даних, доповнить знання про Козацьку добу в Україні на межі історичного Запорозжя і Гетьманщини.

Джерела і література

1. Величко Самуїл. Летопись событий в Юго-Западной России. Т. 2. К., 1855. С. 368–369.
2. Жаркова Л. Запорозька Січ: зруйноване й уціліле // Пам'ятки України. 1991. № 2. С. 24–27.
3. Заїка Г.П. Українська лінія / ЦП НАН України і УТОПК; ЦОДПА / відп. ред., авт. післямови О.Б. Супруненко; Вид. 2-е, доп. К.: Видавець Олег Філюк, 2015. 88 с.
4. Ковалева И. Ф. Археологическая разведка в долине р. Орели в 1965 г. // Архів ДОЦОІКЦ, інв. № 1965/59.
5. Ленченко В. Козацький монастир на Орелі // Пам'ятки України: історія та культура. 1991. № 2. С. 28–30.
6. Ленченко В. Нехворощанський монастир Запорозької Січі // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень / М-во культури і

- туризму України, Державна служба з питань нац. культурної спадщини, НДІ пам'яток охоронних досліджень; редкол.: Ключко В. І (голова). Вип. 4. К.: Фенікс, 2008. С. 285–290.
7. Мицик Ю.А. Нехворощанський монастир Успіння Пресвятої Богородиці // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с.
  8. Нефороощанский Успенский монастырь // Исторические сведения о монастырях Полтавской епархии, представленные в Св. Синоде преосвященными Киевским Переяславским и Славянским в 1781–84 гг. // Полтавские епархиальные ведомости. 1891. № 23. С. 921–923.
  9. Окиншевич Л. Опись Полтавского полку на реке Орели (1731 г.) // К материалам для истории Полтавского полка // Чтения в императорском Обществе истории и древностей. 1909. Кн. 1. Смесь. С. 18–29.
  10. Олійник О.Л. Нехворощанський Успенський Орільський монастир // Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колект.: Ф.Г. Турченко; відпов. ред. С.Р. Лях; Вид. 2-е, доп. і перероб. Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. 672 с.
  11. Отчет археологической экспедиции «Днепр – Донбасс» // Архів ДООЦІКЦ, інв. № 1970/41.
  12. Старік О.В. Звіт про археологічну розвідку на території Нехворощанського монастиря Успіння Пресвятої Богородиці (XVII–XVIII ст. н. е.) поблизу сел. Чернеччина Новомосковського району Дніпропетровської області, проведеної в 2021 р. археологічною експедицією ДНІМ. Дніпро: ДНІМ, 2022. 42 с.
  13. Старік О.В., Мусієнко К. М. Звіт про археологічні розкопки на території Нехворощанського монастиря Успіння Пресвятої Богородиці (XVII–XVIII ст. н. е.) поблизу сел. Чернеччина Новомосковського району Дніпропетровської області, проведеної в 2023 р. археологічною експедицією ДНІМ. Дніпро: ДНІМ, 2024. 178 с.
  14. Строев П. Списки иерархов и настоятелей монастырей российской церкви. СПб., 1877. С. 932.
  15. Телегін Д.Я., Беляев А.С. Информация о раскопках курганов на трассе канала Днепр – Донбасс 15 сентября 1971 г. // НА ІА НАН України, ф. Д, оп. 1, спр. 752, арк. 1–3.
  16. Тітов В. Розвідки на пам'ятках козацької доби // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. Вип. 11. Київ: Шлях, Часи козацькі, 2002. С. 40–45.
  17. Трипольський І.Л. Нехвороща на Орелі // Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: зб. наук. ст. / ред. кол.: Заремба С.З. (гол.), Телегін Д.Я., Титова О.М.]. Вип. 1. К., 1992. С. 75–78.
  18. Харлан О. Нехворощанський монастир: досвід вивчення та реконструкції визначного місця в контексті культурно-ландшафтного підходу // Музей та соціум: діалог, взаємообмін, формування ідентичності. Збірник матеріалів всеукраїнської наукової конференції з проблем музеєзнавства, присвяченої 175-річчю від заснування Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького. Дніпро: Герда, 2024. С. 267.
  19. Чурилова Л.Н., Сардак Т.В., Сердюк М.И., Титов В.В. Отчет о работе археологической экспедиции Днепропетровского исторического музея в 2000 году.

20. Шаповалов Г.И. Отчет о работах экспедиции подводных археологических работ в реке Днепр у острова Хортица и в реке Орель у села Нехвороща в 1990г. Науковий архів ІА НАН України. 1990/200. С. 30.
21. Шкрібітько О.О. Господарська діяльність монастирів Степової України в XVII–XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Донецьк, 2007. 19 с.
22. Шкрібітько О.О. Монастирські промисли Степової України XVI–XVIII ст. // Наука. Релігія. Суспільство. 2003. № 4. С. 156–162.
23. Эварницкий Д.И. Запорожская старина // Труды тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе. Т. 2. М.: Товарищество типографии А.И. Мамонтова, 1908. С. 61–70.
24. Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. СПб.: Изд. Л.Ф. Пантелеева, 1888. 350 с.
25. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков. Т. 2. Владимир: Типо-Литография Губернского правления, 1908. 1168 с.
26. Эварницкий Д.И. Карты Украины и Запорожья и планы р. Днепра // Труды тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе 1905. Т. II. М.: Товарищество типографии А.И. Мамонтова, 1908. С. 54–56.

Олена Попельницька (Київ)
старший науковий співробітник Музею гетьманства,
кандидат історичних наук

Церква Різдва Іоанна Предтечі на Київському Подолі у XVII – першій третині XX століття

Проблеми дослідження питань історичної топографії Київського Подолу XVII–XVIII ст. – у часи, коли Поділ у Києві відіграв роль міського політичного, економічного та культурного центру – досі лишаються актуальними. Одним з важливих та водночас поки що недостатньо вивчених питань є історичні долі храмів Подолу, споруджених у часи пізнього середньовіччя та раннього модерну, чимало з яких припинили своє існування у 1935 та 1936 роках – були знищені тогочасною владою.

Одним з цих храмів є цегляна церква Різдва Іоанна Предтечі (Предтечинська), історія якої пов'язана з діяльністю очільника Київського козацького полку (у 1682–1686, 1690–1691) – полковника Григорія Карповича Коровки-Вольського (Коровченка) (? – 1712).

Наприкінці XIX ст. історію цього храму (на підставі вивчення документів з архіву Предтечинської церкви) дослідив професор Київської духовної академії Микола Петров [6–8].

Після знищення у 1935 р. будівлі церкви Різдва Іоанна Предтечі докола місця, де перебувають її архітектурні залишки, спорудили жит-